

Het proefvak van het beekdaltraject nabij Wollinghuizen, 1992. Bij de pijl is donkere grond uitgegraven, dat is de venige vulling van een oude, verlande meander. Hieruit is de bronzen bijl afkomstig. De esrand ligt op korte afstand, foto Paul Paris.

De laatste archeologische bewaarkamers

Essen en beekdalen in Westerwolde

Essen en aangrenzende beekdalgronden zijn in Westerwolde de laatste terreinen waarin sporen van oude bewoning nog in hun samenhang bewaard zijn. Maar Westerwolde's essen zijn sterk aan slijtage onderhevig. Ze worden steeds dunner, terwijl het humeuze dek er van oorsprong toch al niet dik was. Als archeologen niets ondernemen, verdwijnt de daaronder liggende informatie binnen afzienbare tijd. Op de 'Zoert', een es bij Weende, is actie ondernomen om de aftakeling te stoppen. Nu eens niet door het doen van opgravingen, maar door het treffen van beschermende maatregelen in het kader van de Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden. Die mogelijkheid deed zich voor tijdens de reconstructie van het beekdal van de Ruiten Aa. In het artikel van A.E. Clingeborg wordt vervolgens duidelijk gemaakt met welke methoden de archeologische informatie kan worden opgespoord.

Henny Groenendijk

Westerwolde in Oost-Groningen staat bij archeologen hoog aangeschreven. Het gebied heeft vooral tijdens de grote ontginningen in de eerste helft van deze eeuw veel informatie prijsgegeven over zijn prehistorische bewoners. Woeste grond met veel microreliëf maakte op grote schaal plaats voor gladgestreken akkers. Vondstmeldingen

kwamen uit alle hoeken van Westerwolde. Omdat de ontginningen in handkracht werden verricht, kwam er ook veel 'op de schop' Vondsten uit het Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd, ruwweg tussen 3500 en 500 voor Chr. hadden de overhand. Westerwolde kreeg bekendheid tot over de landsgrenzen door A.E. van Giffen's urnenveldenonder-

zoek, dat plaatsvond tussen de jaren twintig en veertig. Opgravingen vloeiden in die dagen voort uit toevalsvondsten, gedaan tijdens ontginningen. Opgraven was toentertijd ook de enige manier om archeologische informatie veilig te stellen. Die informatie verhuisde vervolgens naar musea of de schappen van onderzoeksinstituten. Een

andere weg was nauwelijks denkbaar, want de aandacht voor de 'onzichtbare' archeologie (oude woonplaatsen en grafvelden die aan het oog onttrokken waren) beperkte zich tot het verrichten van onderzoek. Aan bescherming werd nog niet gedacht. Vrijwel alle archeologische onderzoek in Westerwolde vond plaats in reactie op vondstmeldingen of verstoringen.

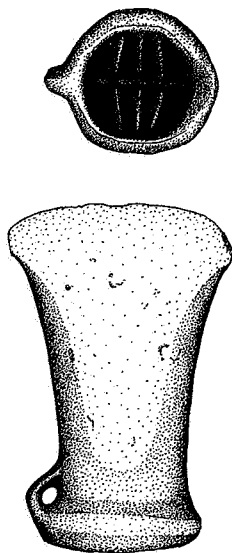
Langs de Ruiten Aa toefde men graag

De essen ontliepen het lot dat vele kopjes en ander microreliëf in Westerwolde ondergingen. Omdat ze niet (her)ontgonnen of geëgaliseerd werden, zijn het nog heden de plekken met een hoge archeologische waarde. Met grote regelmaat wordt er prehistorisch nederzittingsafval in de vorm van bewerkte vuursteen, aardewerk en houtskool gevonden. Voor de natte beekdalgronden aan de voet ervan geldt in zekere zin hetzelfde

de als voor de essen; deze werden juist ongemoeid gelaten vanwege hun geringe economische waarde. De Westerwoldse essen met hun flankerende beekdalen bevatten erg veel archeologische informatie. Zo veel dat we haast tot de conclusie moeten komen dat hier de kwaliteitslokaties van de prehistorische regio Westerwolde lagen. Prehistorische nederzettingen vinden we namelijk op alle rivierduinen langs het beekdal van de Ruiten Aa, ook nog daar waar nu het riviertje als Westerwoldse A onder de Dollardklei verdwijnt. Buiten deze beekdalzone zijn de vondsten veel dunner gezaaid. De Westerwoldse beekdalen vormden als het ware de spil van het oudste bewoningspatroon, dat vanaf Ter Apel zover noordelijk als Oudeschans te vervolgen is. Ook in historische tijd vervulde het beekdal die spilfunctie, zij het dat de esdorpen niet op de hoge rivierduinen kwamen te liggen maar meestal

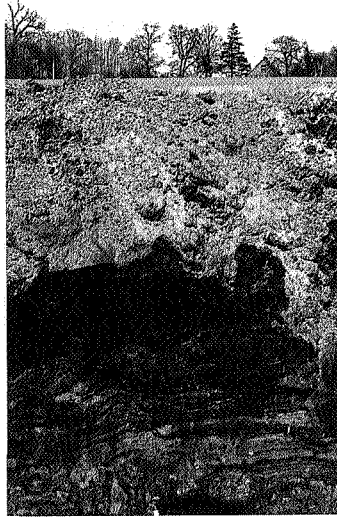
op de flanken. Zo werden de hoge gronden waar tot in de IJzertijd de dorpjes lagen, getransformeerd tot bouwland. Door plaggenbemesting raakte dit bouwland verder opgehoogd tot wat het nu zijn: de escomplexen.

In de prehistorie waren ook de oeverlanden van de beekjes in trek. Stenen en bronzen bijlen, klopstenen, vuurstenen sikkels, potten van aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen komen daar aan het licht. Ze zijn vaak opmerkelijk gaaf. Zo werd tijdens het uitgraven van het proefvak van het beekdal bij Wollinghuizen in 1992 nog een schitterende bronzen kokerbijl gevonden (afb. 1 en 2). De meeste van deze voorwerpen moeten met een speciaal oogmerk zijn begraven en we neigen ertoe ze als offers te interpreteren. Houten constructies ter versteviging van de oevers of het maken van daloversteekjes

Bij het graafwerk om de Ruiten Aa z'n meanders terug te geven werden meermaals fossiele geulen aangesneden. De donkere grond vertegenwoordigt zo'n geul aan de voet van de Zoert met op de voorgrond nog juist de zandige oever, foto R.O.B.

Bronzen kokerbijl, ca 800 voor Chr, oudtijds gedeponeed in een verlande meander van de Ruiten Aa. Dit opmerkelijk gave bijtje vertoont een technisch snufje dat in Nederland weinig voorkomt: de binnenzijde van de schacht is voorzien van ribben om het houten steeleinde meer greep te bieden. Het oortje diende om de steel met behulp van touw of leer te borgen. Lengte van de bijl is 6,5 cm.

Aan de geulbasis is soms de gelaagde opvulling te zien, tot stand gekomen door watertransport, foto R.O.B.

Grond afkomstig uit het beekdal (rechts) wordt langs de rand van de Zoert gedeponneerd (links), foto R.O.B.

getuigen meer van economische activiteiten. Nog steeds komen regelmatig vondsten uit het 'natte milieu' aan de dag. Dit vondstmilieu biedt het voordeel van een goede conservering, zo goed zelfs dat hout duizenden jaren bewaard kon blijven.

Off-site archeologie

De oudste vondsten langs de Westerwoldse beekdalen dateren uit het Mesolithicum. Vanaf het Neolithicum is er een sterke samenhang tussen de exploitatie van het beekdal en de begeleidende rivierduinen waarneembaar. Op de rivierduinen woonden men en voerde men het dodenbestel uit, in de beekdalen speelde zich een ander deel van de activiteiten af, zowel ritueel als economisch van aard. Sporen daarvan zijn echter veel moeilijker aantoonbaar dan van nederzettingen of grafvelden, dus de kennis van het prehistorische beekdalgebruik is nog lang op het niveau van dat van het 'droge vondstmilieu'. De laatste tijd komt deze off-site archeologie steeds meer in de belang-

stelling, maar het probleem blijft bestaan dat in de beekdalen in hoofdzaak solitaire vondsten opduiken, terwijl de nederzettingenarcheologie zich altijd van hele oppervlakten tegelijk bedient. Zoveel is zeker, dat met beekdalen veel zorgvuldiger moet worden omgesprongen dan we tot dusver gewend waren. Er is nog een belangrijke reden om beekdalen omzichtig te behandelen, namelijk vanwege hun informatie over het vroegere beekregime. Zulke informatie ligt opgeslagen in verlandende meanders. Die vertonen in hun profielopbouw aan de basis vaak afzettingen die wat kunnen zeggen over de dynamiek van de beek op een bepaald moment (afb. 3 en 4). Vaak is op een hoger niveau de geleidelijke verlanding in veenpakketten gevangen.

Slijtage van essen

Archeologen maken zich zorgen om het toenemend aantal vondsten van de essen. Dat betekent namelijk dat het esdek inmiddels zo dun geworden is dat de ondergrond aan-

geploegd wordt. Het esdek is een vorm van ophoging die in eeuwen is ontstaan door het opbrengen van plaggen, doordrenkt met dierlijke mest. Sinds deze aanvoer van mest en mineralen tot het verleden behoort, neemt de hoeveelheid organische stof in het esdek gestaag af. In Westerwolde zijn de esdekken toch al nooit erg dik ontwikkeld geweest, zodat deze vorm van slijtage in combinatie met diepere ploegen nu goed merkbaar wordt. De ondergrond geeft steeds meer geheimen prijs en dat stemt niet altijd tot vreugde. Vooral de randen van de essen zijn in gevaar. Daar is in het recente verleden meer dan eens esgrond richting beekdal geschoven. Opgraven van de bedreigde gedeelten is niet altijd wenselijk en ook praktisch onhaalbaar. Daarom is gezocht naar een vorm van bescherming die de noodzaak tot opgraven enige tijd uitstelt en tegelijk recht doet aan de historische ontstaanswijze van essen. Grond uit het beekdal, ooit gebruikt om plaggen te steken en vervolgens via de potstal over de akkers uitgespreid,

kan opnieuw worden gebruikt om de essen een beschermende laag te geven. Op voorwaarde natuurlijk dat de teelaarde in het beekdal geschikt is om op de es te brengen. Met grondverplaatsing over geringe afstand kan zo een bedreigde situatie worden omgezet in een stukje bescherming van het bodemarchief. Dat geldt als gezegd vooral voor de randen van de essen. Deze hebben niet alleen veel te lijden gehad van erosie, ook is er de vondstconcentratie het hoogst.

Beekdalproject en archeologie

De natuurvriendelijke inrichting van het beekdal van de Ruiten Aa begon in 1992 met een proeftraject van enkele honderden meters. Het vervolgetraject 'Wollinghuizen' voerde in 1993 langs het esje de Zoert bij Weende. Aan de beekdalzijde herinnerde een flauw talud aan een steilrand die de es in het verleden scheidde van het dal van de Ruiten Aa. Hier had de erosie flink om zich heen gegrepen; nabij de randen van de es lag de bewerkte vuursteen voor het oprapen. Er was klaarblijkelijk een prehistorische vindplaats blootgekomen en die bleek behoorlijk te zijn aangetast. Dat was onder meer af te leiden uit het bodemprofiel: vlak bij de steilrand rustte het esdekje al op geel zand, een teken dat het oude oppervlak daar sterk gekopt was. Met steun van het Waterschap Dollardzijvest, die de directie van het beekdalproject voerde, en met goedvinden van Natuurmonumenten, de toekomstige

beherende instantie, werd een plan uitgeroed dat de aftakeling van de steilranderosie op de Zoert moest stoppen. Uitgangspunt was het hergebruik van teelaarde uit het beekdal. Die bleek hier minder roestig (roodoornig) te zijn dan tevoren verwacht en werd deels geschikt genoeg geacht voor landbouwkundige doeleinden. Het paste bovendien in het werkplan om de vergraven grond in het terrein te verwerken. Zo werd in het voorjaar van 1993 werk met werk gemaakt (afb. 5 en 6). Een laag beekdalgrond in dikte variërend van 60 cm bij de steilrand tot 0 cm uitwiggend naar het centrum van de es werd aangebracht op de bestaande bouwvoor. Daarmee is voor de komende jaren verdere erosie van de vondstbevattende laag op z'n minst een halt toegeroepen. Bovendien herkeeg de Zoert een profiel zoals dat er aan het begin van de eeuw nog moet hebben uitgezien.

Project essen

Bescherming van essen zal niet overal zo gemakkelijk in z'n werk gaan als op de Zoert. Dat was een uitprobeersel waarvoor de ingrediënten als het ware voor het opscheppen lagen. Bij een beschermingsprogramma voor een groter areaal hoort ook een degelijk stuk voorwerk. Dat heeft een bodemkundige en een archeologische zijde. We willen weten waar nu precies de essen liggen en waar de meest bedreigde archeologische vindplaatsen langs het beekdal gezocht

moeten worden. Nog steeds is onze kennis van Westerwolde op deze punten vrij globaal en het beeld daarmee te onvolledig om in detail mee te kunnen werken.

In 1993 heeft de provincie Groningen in het kader van de Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden ingestemd met een project om kennishiaat en ergoedbescherming te combineren: het project Essen. Participanten zijn behalve de provincie als opdrachtgever de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort) en het Biologisch-Archeologisch Instituut van de R.U. Groningen. Beide leveren de archeologische expertise. Inwoners van Westerwolde leveren een bijdrage door nieuwe vindplaatsen op te sporen. De bodemkundige expertise is ingehuurd bij het bureau Bodem- en Milieuconsult. Het doel is kort gezegd een kwaliteitsbepaling van de essen als conserverend medium en van de archeologische vindplaatsen langs het beekdal en hun conserveringstoestand. Uiteindelijk moet vastgesteld worden welke stukken van het bodemarchief voor bescherming in aanmerking komen en hoe die bescherming uitgevoerd dient te worden. Dat daarbij zoveel mogelijk gelijke tred gehouden wordt met de uitvoering van het beekdalproject Ruiten Aa betekent natuurlijk een aanmerkelijke kostenbesparing. Het is meteen de reden dat de fase van het nemen van beschermende maatregelen niet in één keer kan worden gerealiseerd. Nb

De dikste laag grond is komen te liggen op de oude steilrand. Naar het midden van de es is een steeds dunnere laag uitgespreid, foto R.O.B.